

ТРАДИЦІЙНІ ВИДИ НАЦІОНАЛЬНОГО СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВОГО КРАСНОМОВСТВА

Майстерність слова посідає одне із провідних місць у комунікативній культурі сучасної людини, є активним учасником формування свідомості і почуттів особистості. Як показали наші дослідження, сучасна молодь не завжди вміє сказати влучне, урочисте слово з приводу якоїсь важливої події у приватному житті – тобто не володіє суспільно побутовим красномовством, не знає його витоків, традицій, кращих зразків для наслідування.

Саме тому ми звертаємося до дослідження національної риторичної спадщини, зокрема витоків вітчизняного соціально-побутового красномовства, у якому відбиті дивовіт українського менталітету й світовідчуття, культура мовленнєвої поведінки, етикетного ставлення до людей, родинно-мовних стосунків, що є «національним кодексом словесної добропристойності» (М. Стельмахович).

Започаткував етнографічні дослідження культури у мові українців Я. Головацький. Згодом мовну поведінку українців досліджували В. Шухевич, І. Свенціцький, В. Сімович, Н. Лукашенко, В. Литовченко, М. Білоус та ін.

Дана проблема знайшла часткове відображення у роботах вчених – С. Абрамовича, С. Богдан, Л. Мацько, Г. Сагач, Н. Сивачук, М. Стельмаховича, Л. Йовенко та ін.

Перлини соціально-побутового красномовства, як нам вдалося з'ясувати, можна зібрати з фольклорних записів, спогадів письменників, літературних текстів О. Вишні, О. Довженка, І. Нечуя-Левицького, О. Ковіньки, М. Рильського, Ю. Смолича, М. Стельмаха та ін.

Мета статті – вичленити і охарактеризувати основні види вітчизняного соціально-побутового красномовства в риторичних, фольклорних дослідженнях і творах українських письменників.

Як показали наші дослідження, соціально-побутове красномовство має виразно окреслений національний характер, воно зберігає і продовжує традиції та звичаї нашого народу. Соціально-побутове красномовство «обслуговує» різноманітні життєві побутові події і ситуації. «Родини, хрестини, сватання, заручини, одруження, ювілеї, віншування й привітання зі святами та пам'ятними подіями і датами завжди супроводжуються красномовними звертаннями, вітальними промовами, тостами й побажаннями, примовками тощо» [7, 215].

До видів соціально-побутового красномовства ми відносимо: побажання, застільну промову (тост), весільну промову, ювілейну промову, промову з нагоди дня народження (іменин), надмогильну промову, усне побутове оповідання, анекдот та ін.

Давньою традицією українців є словом **побажання** повернути до людини добро, щастя, здоров'я, ласку й прихильність Богу.

Вперше купаючи дитину казали: *«Хай Господь годує і добру долю готує, батькові й матері на послугу, а людям – на потіху»* [1, 242]. Вважалося, що кожен день маляти повинен зігріватися словом.

На хрестинах бажали: *«Хай росте велике, хай здорове буде!»*; *«Дай Боже, щоб росло Вам на потіху, на послугу!»*; *«Хай росте велике на зріст, хороше на вроду!»*; *«Щоб весело жило і щасливе було!»*; *«Хай росте – світ великий!»*; *«Як у полі туман, так хай буде немовляті щастя і талан!»* [1, 243]. *«Щоб дитина стояла і в'язи тримала!»*; *«Щоб дитина була багата, як земля, дужа, як вода, щоб у коморі і в оборі всього було доволі!»*; *«Великий рости!»*; *«Щасливий будь!»*; *«Нехай великий росте!»*; *«Щоб наші діти так вибрикували»* (бризкають недопите з чарки на стелю); *«Дав Бог сина, доньку... Не одкажи мені, куме!»* (запрошують на кумівство); *«Нате вам народжене, нам принесіть хрещене»* (батьки передають кумам дитину); *«Нехай Бог благословить і покаже тобі, як ввійти в християнську віру. Дай, Боже, щоб ти росло велике та щасливе було»* (батькове благословення перед хрещенням, яке можуть промовляти і куми); *«Дай, Боже, сон з усіх сторін»* (кладучи дитину в колиску); *«Кланяємося вам, куми, хлібом, вином і добрим здоров'ям»* (кажуть батьки дитини, коли садять кумів за стіл); *«Дай, Боже, щоб ваш син (донька) многолітній був»* (куми та гості бажають) [11, 226].

На півдні Київщини всі «гостювальники» на «хрестинному вгощенні» бризкали в стелю з чарки, додаючи слова побажання для дитини: *«От такий рости! От така будь! От таке щастя хай Бог дає!»* або: *«Хай же великий росте та щасливий буде, много літ йому!»* [2, 84].

Важливим видом національного соціально-побутового красномовства є застільна промова – тост. Слово *тост* в українській мові запозичене. Тост – коротка «застільна промова з побажанням чогось і пропозицією випити на честь кого, чого-небудь» [10, 212]; підіймати (піднімати, підійняти, підняти, підносити, піднести) тост – висловлювати «певне побажання, пропонувати у зв'язку з цим випити» [10, 212]. Тост – це промова з чаркою. Тому його змістовою серцевиною є пропозиція випити за здоров'я. Є і такі синоніми до слова тост, як «заздоровниця», «заздоровне слово». Інколи вживають і слово «спіч», що також означає коротку застільну промову.

Тости можуть виголошуватися на родинних торжествах і офіційних прийомах. Наші спостереження показали, що найчастіше тост виголошують за ювіляра, іменинника, батьків, подружню пару, жінок, чоловіків, друзів, любов, здоров'я, поважних гостей тощо.

Виголошуючи тост на родинному святі варто потурбуватися аби він був: по-перше, оригінальним і безпосереднім; по-друге, включав гумор, жарти, бувальщину, комплімент, дотеп, цікавий епізод із життя іменинника. Все це надасть тостові свіжості і неповторності.

Наші дослідження виявили, що найчастіше перший тост на дні народженні – безумовно, за іменинника (чи іменинницю). Третій, традиційно, виголошується за любов.

Аналіз традиційних українських тостів показав, що вони відзначаються лаконічністю, стислістю (щоб не втомлювати присутніх). За етикетом

тостуючий обов'язково встає. Окрасою тосту є приємна усмішка, доброзичливий тон і щирість слів.

Аргументами вищесказаного можуть стати традиційні українські тости, зібрані М. Номисом у праці «Українські приказки, прислів'я і таке інше». Крім того, вони можуть слугувати зразками для наслідування в сучасному соціально-побутовому красномовстві.

«Хай вам Бог приповня!; Хай вас Господь подержить на сім світі!; Пошли їм Боже, многа літ! – ... на світі пожить!; Дай, Боже, многа літ!; Хай тобі Бог дає вік – щасливий и добрий; Щоб ти був багатий, як земля!; Бувай здорова, як риба, гожа, як вода, весела, як весна, робоча, як бджола, багата, як земля святая!; Година вам щаслива! Щоб ви бачили сонце, світ... перед собою!; Щоб ти був здоровий, як вода!; Дай, тобі, Боже, спішно й охотно робити; щоб твої думки були повні, як криниця водою; щоб твоя річ була тиха та багата, як нива колосом; пошли тобі, Мати Божжа, на все гаразд!; Хай Бог дає на здоров'я!; Дай, Боже, щоб и моїм дітям так!; Дай тобі, Боже, и з роси и з води!; Дай, Боже, разом двоє: щастя и здоров'я!; Нехай вам Бог здоров'я прибавить в ручки, в ніжки и в животок трішки; Боже вас благослови – и батькови и материни молитви! Пошли їм, Боже, чого вони в Бога бажаять; Дай, Боже, тобі з неба, чого тобі треба!; Хай Мати Божжа пошле, чого в Бога просите!; Пошли тобі, Боже, на сім світі панство, на тім світі вічне царство» [11, 225-226]. Випиймо до дна, щоб не було ворогам добра!; Випивай до дна, щоб велика росла!; Вип'єм по повній, бо наш вік недовгий! ... щоб наш вік був довший!; Та випий!... нубо, хоч подерж, хоч у руках! Та візьміть хоч в руки!; Хто не вип'є до дна, той не мислить добра [11, 508].

Помершим душам царство небесне! Батькам, матерям, братам, сестрам, діткам маленьким... нехай легко згадається нашому сватові (або: кумові), а нам пошли, Боже, вік і здоров'я, щоб цей празник одпровадить, Нового году (або: Водохрїст і т.д.) діждатись легенько і веселенько в мирі-покої із вами здоровими. Будьте здорові, будьте здорові, а будь здорова, стара, діти (примовля за першою чаркою)!

Щоб Господь родив пшеницю і всяку пашиницю, щоб діждатись жать, і споживать, і людям честь воздавать (хазяйка).

Даруй, Боже, щастя, долю, хліба волю, а хліба найбільш! А до хліба посилає, Боже, капуста, буряки, огірки – щоб діждали садить і поливать, а після в добрім здоров'ї поживать (за другою чаркою).

Роди, Боже, хліб, а до хліба опеньки (се б то – м'ясо), щоб до стожка ходили (до м'яса п'ють).

Приспоряй, Господи, Божу росу, щоб корівоньки доїлись (до молока).

Будьмо!; Щоб нашим ворогам було тяжко!; Будьмо живі, щоб з наших ворогів повитягало жили!; Щоб вороги мовчали й сусіди не знали! [11, 509].

Багаті зразками українських тостів і твори українських письменників. Так, у І. Нечуя-Левицького читаємо: «Даруй же, Боже, нам і нашим дітям вік довгий і щасливий, щоб ти, моя доню, була здорова, як вода, та цвіла довіку, як рожса, щоб ти закрасила мою хату, моя втіхо, як зозуля садочок,

приголубила мою старість. Пошли тобі, Боже, рік веселий, як рибі в морі» [8, 285].

«Будь же, дочко, здорова, як риба; гожа, як рожса; весела, як весна, робоча, як бджола, а багата, як свята земля! Дай тобі, Боже, спішно робити; щоб твої думки були повні, як криниця водою, щоб твоя річ була тиха та багата, як нива колосом. Дай вам, Боже, із роси і води; нехай ваше життя буде між солодкими медами, між пахучими квітками» [8, 329].

Цікаву національну традицію тостування описує С. Килимник. «Як і на родинній Святій Вечері, дідусь перший починає їсти кутю...По першій ложці дідусь наливає чарку й звертається до всіх: *«Пошли, Боже, царство небесне й вічне панування у небі всім тим, що відійшли з нашого РОДУ на небо! А нам усім пошли, Боже, щастя, здоров'я, многая літа!»* Дідусь випиває, а трошки залишає на дні чарки. Решту горілки підкидає у стелю. Потім наливає знову і подає старшому синові. Цей п'є до матері-бабусі, рештки горілки також підкидає у стелю. Наливає і подає матері-бабусі, а ця, випивши з різними побажаннями, наливає і подає старшій невістці чи доньці... І так чарка кружляє під час всієї «Вечері»... «Вечеря» проходить дуже повільно [4, 42].

Як показали наші дослідження, тости в офіційних ситуаціях відзначаються більшою стереотипністю і здебільшого розпочинаються словами: *«Дозвольте запропонувати (виголосити) тост за...»* (цим словам передуює, звичайно, формула звертання); *«Я хочу (Мені хотілося б) запропонувати тост...»*; *«Я пропоную підняти (піднести) келихи за...»*

Елементом тостувань є побажання:

Дозвольте побажати Вам...

Прийміть мої найкращі побажання...

Від усього серця зичу Вам...

З нагоди... дозвольте побажати Вам...

У день Вашого... прийміть найщиріші побажання...

Бажаю вам усяких гараздів...

Зичу тобі...

Дай, Боже, Вам...

Хай Господь благословляє Вашу родину...

Благослови, Боже, дітей наших...

Нехай добро не оминає вашої оселі...

Прикрасою тосту на студентській вечірці вважають безтурботність, на весіллі – сентиментальність, на перед пенсійному ювілеї – ностальгійність.

Одним із видів соціально-побутового красномовства, як ми зазначали вище, є **весільна промова**.

Як показали наші дослідження, найчіткіші рекомендації щодо особливостей, структури і змісту весільної промови подає видатний вітчизняний вчений у галузі риторики Феофан Прокопович у підручнику «Про риторичне мистецтво» [9]. Вступ повинен бути дуже святковим і прокладати шлях до вираження особистої, приватної та публічної радості. Далі промовець має навести систему доказів: по-перше, Бог є засновником подружжя, як свідчить Святе Письмо (Буття, 2 [24], Матвія, 19 [6]); по-друге,

людина від природи більш подружня, ніж суспільна істота (Аристотель); по-третє, з подружжя зароджується родова дружба; по-четверте, тільки з допомогою подружжя може зберегтися і розвиватися рід людський і т.п. У закінченні пропонується повторити всі згадані мотиви і збудити почуття надії на добро, яке дасть це подружжя як батьківщині, так і сім'ї; побажати від себе усякого добра, плідності крові, взаємної любові, збільшення слави, доброзичливості долі, родючості поля, достатку засобів, щасливого завершення всяких справ тощо.

Розглянемо і особливості змістового наповнення традиційних українських весільних поздоровлень. Наші пращури ставились до весільних поздоровлень з особливою пошаною, бо були переконані, що від них залежить благополуччя молодят.

Весільні батьки вітали своїх дітей так:

«На щастя, на здоров'я, на вічну злуку. Так маєте жити, би лиха не чинити, бо хоч через сто літ, а покинете цей світ, бо чоловік муха: тут є, тут – нема, а слава зла за ним ся лишає, дітей та онуків його зневажає. То бережіть свій рід від усіляких бід, бо люди си боя (бояться) недоброго роду, будуть зневажати всю вашу приплоду, скажуть: який рід, такий і плід» [6, 40].

Вітаючи молодих, бажали:

*«В молодій на воротях червона косиця,
Най поживуть довгі літа жених, відданиця!
Хай в щасті молодята, усе веселиться*

Та ніколи не свариться, до смерті любиться!» [3, 223]

Обдаровуючи молодих, часто вдавалися до жартівливих поздоровлень:

«Даю вам гроші, щоб діти були хороші!»

«Перепиваю вам гроші на чотири канти, щоб були у вас чотири сини і все музиканти!»

«Перепиваю вам гроші, звернені у трубочку, щоб молодий молоду цілував у губочку».

«Дарую лося, щоб добре жилося!»

«Дарую поламани сани, щоб покорилися татові й мамі!»

«Дарую кошик цибулі, щоб не давала свекрусі дулі!».

А ще бажали молодому подружжю бути здоровими, як вода, гарними, як весна, багатими, як земля!»

На нашу думку, сучасна весільна промова більш переконлива, якщо в ній присутнє «дихання риторики і поетики».

Наші спостереження та аналіз промов, виголошених під час різного виду **ювілеїв** показали, що їх структурними елементами можуть бути: а) вітання; б) привід для виголошення промови; в) характерні пункти життєвого шляху ювіляра; г) короткі суттєві замальовки натури ювіляра; д) підкреслення чеснот ювіляра; е) особливі події, що пов'язані з життям виступаючого і ювіляра; є) висловлення добрих побажань на майбутнє.

Найголовнішими порадами для промовців-початківців є такі: враховувати специфіку адресата (вік, стать, посаду) і умови спілкування (де

вшановуватимуть ювіляра), ретельно продумувати текст промови (вона має надихати), остерігатися епічного розмаху, не говорити досить довго, виголошувати без зайвої «театральності» (бути природнім).

Досить мало вивченим видом соціально-побутового красномовства є **анекдот**. Анекдот – коротка гумористична оповідь побутового характеру про смішний випадок чи подію з дотепним несподіваним закінченням. Виділяють такі групи анекдотів: а) соціально-побутові; б) родинно-побутові; в) політичні.

Складаючи анекдоти, необхідно враховувати такі їхні характерні особливості: а) односюжетність, б) односитуативність, в) одноподієвість, г) побудова на одному факті, д) схематичність дії, що подається у сконденсованому вигляді, е) художніми засобами мають виступати сарказм, пародія, іронія, алогізм (непередбачене попереднім змістом завершення дії), є) особливу увагу надавати підтексту, ж) важливу роль мають виконувати прийоми контрасту, антитези, гіперболи, ретардації, з) форма побудови: монолог, діалог, полілог та їх поєднання.

Подаємо класичний зразок анекдотичної традиційної творчості:

- *Жінко! Орда набігла!*
- *Їж же ти, чоловіче, юшку, а я буду курку, щоб скоріше!*
- *Добре... Тепер же пора утікати, – сказав чоловік, вийши юшку.*
- *Сідай же ти жінко, на віз, а я на коня, щоб скоріше!*

Виконавцеві анекдотів, необхідно пам'ятати про роль засобів логіко-емоційної виразності, міміку і жести, іншими словами, індивідуальні акторські здібності [5, 484-485].

Досить часто анекдоти слугують підводками до тостів, наприклад:

- *У мудреця запитали: коли бувають гарні стосунки між чоловіком і жінкою?*
 - *Коли чоловік не чує, що говорить жінка, а жінка не бачить, що робить чоловік, - відповів мудрець.*
То ж вип'ємо за гарні стосунки між чоловіком і жінкою.
- *Теща – зятю:*
 - *Кожен вечір ви розповідаєте моєму онуці казки. Не могли б ви пояснити мені, чому вони закінчуються однаково. «Вони одружилися і жили щасливо». Тому що наречена була сиротою?*
То ж вип'ємо за любов між тещею і зятем.

Розглянемо і такий вид соціально-побутового красномовства як **усне побутове оповідання**. Усне побутове оповідання – це образні розповіді про події сучасного чи відносно недавнього часу, учасником або очевидцем яких був сам оповідач, а тому їм властива форма оповіді від першої особи, особлива емоційність і докладність викладу, а також чітко виявляється власна оцінка оповідача зображувальних подій.

Усні побутові оповідання можна поділити на такі основні теми: а) суспільно-побутові (заробітчанські, емігрантські, з життя інтелігенції, студентські тощо); б) родинно-побутові (про кохання, дошлюбні взаємини, родинне життя, фатальні випадки, життя неповних сімей та ін.).

Для усного побутового оповідання характерні такі риси: а) усність побутування; мінливість та імпровізованість; використання традиційних зображальних форм і засобів мовлення; певна колективність творення в процесі поширення; інформативна, виховна, моралізаційна функції; певне сюжетно-композиційне оформлення; ідейно-тематичне узагальнення; естетична дія [5, 542-543].

Отже, було б помилковим вважати, що всі усні оповіді відносяться до усного побутового оповідання як виду соціально-побутового красномовства.

Надмогильну промову – ми розглядатимемо не з точки зору гомілетичного красномовства (промови священика), а як вид соціально-побутового красномовства.

Суттю промови Ф. Прокопович вважає похвалу померлого всякими способами, не залишаючи жодного місця для недоліків, які могли б знеславити минуле життя. У вступі рекомендує оплакати біль, висловити жаль, якого зазнала держава, церква з приводу смерті такого мужа. В основній частині радить перейти до похвал всього життя мужа або за певними чеснотами. В кінці пропонує знову згадати про біль, знайти втішні слова для близьких [9, 399].

Крім того, до рекомендацій Ф. Прокоповича хотілося б додати, що надгробне слово з точки зору суспільно-побутового красномовства має бути простим, але достойним. У промові мають звучати відповіді на питання: ким нам була ця людина? Що значить вона для нас сьогодні? Краще за все прості слова про чесноти померлого без будь-якої надмірності. У заключній частині варто використати вислів із Біблії або уривок із вірша.

Український мовленнєвий етикет багатий на формули прощання з тим, хто відходить у вічність:

Прощай! Хай тобі земля буде пухом!

Легко йому лежать, пером землю держать!

Нехай з Богом спочиває.

Прощай! Нехай тобі буде земля пером!

Пришліте пір'їнку із наших перин,

Щоб легше в могилі було їй лежати (А. Листопад).

Таким чином можна зробити **висновок**. По-перше, основними видами соціально-побутового красномовства є: побажання, застільна промова (тост), весільна промова, ювілейна промова, промова з нагоди дня народження (іменин), надмогильна промова, усне побутове оповідання, анекдот та ін.

По-друге, особистість, яка прагне оволодіти жанром соціально-побутового красномовства повинна пам'ятати про: виразно окреслений національний характер цього жанру (використання фольклорного матеріалу); специфіку адресата (вік, стать, посаду); умови спілкування (де вшановуватимуть ювіляра, іменинника); ритуальність (ситуація хрестин, весілля, похорону тощо); лаконічність (хоча класична схема побудови: вступ, основна частина, висновки, не є обов'язковою); імпровізаційно-емоційне начало, гумор; недопустимість епічного розмаху і зайвої «театральності».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Богдан С.К. Мовний етикет українців: традиції і сучасність. – К.: Рідна мова, 1998. – 475 с.
2. Грицак Є. Дитина в українських народних повір'ях і в народному лісництві // Неопалима купина. – 1995. – № 3-4. – С. 83-84.
3. Квіти Верховини. – Ужгород: Карпати, 1985. – 360 с.
4. Килимник С. Український рік у народніх звичаях в історичному освітленні. – К., 1994. – Кн. 1. – 396 с.
5. Лановик М., Лановик З. Українська народна словесність. – Львів: Літопис, 2000.
6. Маковій Г.П. Затоптаний цвіт: народознавчі оповідки. – К.: Укр. письменник, 1993. – 243 с.
7. Мацько Л.І., Мацько О.М. Риторика: Навч. посібник. – К.: Вища шк., 2003. – 311 с.
8. Нечуй-Левицький І.С. Твори. В 3-х т. – К.: Дніпро, 1988. – Т. 2. – 518 с.
9. Прокопович Ф. Про ораторське мистецтво // Філософські твори: В 3-х т. Пер. з лат. – К.: Наукова думка, 1979. – Т. 1. – С. 103-435.
10. Словник української мови. – К.: Наукова думка, 1979. – Т. X.
11. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклав М. Номис / Упоряд., приміт. та вступна ст. М.М. Пазяка. – К.: Либідь, 1993. – 768 с.